

PRZEGLĄD radzieckiej literatury geograficznej

WIĘTYN POLSKIEGO TOWARZYSTWA GEOGRAFICZNEGO NR. _____

Lipiec 1952

Nr.16/6

W. J A C U N S K I

Geografia historyczna jako dyscyplina
naukowa

"Istoriczeskaja geografija kak naucznaja disciplina"
"Woprosy Geografii", Istoriczeskaja geografija SSSR,
sbornik dwacatyj, 1950.str.13 - 41

Tłumaczyły: B.Strzelecka
M.Zalewska

WYDAWNICTWA
POLSKIEGO TOWARZYSTWA GEOGRAFICZNEGO

Seria I

"PRZEGLĄD RADZIECKIEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ"

Ukazały się w 1952 r.:

- Nr.11/1 - "Praca J.Stalina: "Marksizm i zagadnienia językoznawstwa a zadania geografii ekonomicznej".
- Nr.12/2 - A.Smirnow: "O podstawach geografii jako nauki".
W.Witjaziowa i W.Preobrażeński: "O problemach geografii".
- Nr.13/3 - I.Gierasimow: "Stalinowski plan przekształcenia przyrody i udział geografów w jego wykonaniu".
I.Gutyra: "Najważniejsze problemy metodologii geografii".
- Nr.14/4 - "Szczegółowe programy studiów geograficznych na radzieckich uniwersytetach" z zakresu geografii ekonomicznej.
- Nr.15/5 - O.Konstantinow: "O poglądach akademika A.Grigoriewa na metodologiczne zagadnienia geografii ekonomicznej".
- Nr.16/6 - W.Jacunski: "Geografia historyczna jako dyscyplina naukowa".

W przygotowaniu:

- Nr.17/7 - A.Dobrow: "Podstawowe metody apologetyki imperializmu w burżuazyjnej geografii ekonomicznej".

Komitet Redakcyjny:

- Przewodn.: Prof.dr.S.Łeszczycki, zast.przewodn.prof.dr.
T.Żebrowski, sekretarz J.Koczy
- Członkowie: Prof.dr.J.Kondracki, prof.dr.R.Gumiński, dr.
J.Kostrowicki, mgr.I.Gieysztor, L.Kubiś
- Redaktor techniczny: dr.K.Rakowicz

Warunki prenumeraty:

Roczna prenumerata "Przeгляdu Radzieckiej Literatury Geograficznej" /8-12 n-rów/ wynosi 100 zł. - łączna roczna prenumerata "Przeгляdu Radzieckiej Literatury Geograficznej" i "Biuletynu Geograficznego" /8-12 n-rów/ 150 zł.
Ze względu na konieczność ustalenia nakładu PTG. prosi o wczesne zgłaszanie prenumerat, wpłaty prenumerat należy dokonywać na P.K.O. Warszawa Nr.I-8703 lub N.B.P. W-wa VII O.M. Ko.391/113/6261.
Numer pojedynczy - 10 zł.

Redakcja i administracja: Instytut Geograficzny U.W. Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30, tel.8-30-22, 7-13-48.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA JAKO

DYSCYPLINA NAUKOWA ^{1/}

Opinie co do zakresu i zadań geografii historycznej, zarówno w ZSRR, jak i za granicą były zmienne w różnych okresach rozwoju tej dziedziny. W nauce burżuazyjnej geografia historyczna zdobyła więc w XX stuleciu opinię dyscypliny naukowej o nieokreślonej treści. Tak na przykład, S.K. Kuzniecowa swój kurs rosyjskiej geografii historycznej w Moskiewskim Instytucie Archeologicznym w latach 1907 - 1908 rozpoczął słowami: "chyba się nie pomyłę, jeśli powiem, że zakres nauki, którą mam wyklądać - rosyjskiej geografii historycznej - jest zupełnie nie określony, a samo pojęcie o niej w wysokim stopniu niejasne". 2/ Analogiczne twierdzenia dotyczące terminu "geografia historyczna" można było często spotkać w zagranicznej literaturze burżuazyjnej aż do ostatnich nawet czasów. 3/

Przy całej różnorodności określeń, jakie historycy i geografowie dawali geografii historycznej, przy całej różnorodności faktycznego zakresu konkretnych prac naukowych z tej dyscypliny, można wskazać wszakże jedną cechę, właściwą dla olbrzymiej większości prac z zakresu geografii historycznej. Cechą tą jest dążenie autorów do rekonstrukcji tych czy innych elementów konkretnej geografii w przeszłości dziejowej. Nie należy mieszać geografii historycznej z historią geografii. Historia geografii, lub jak ją często nazywają, historia wiedzy geograficznej, bada historię odkryć geograficznych i podróży, a także historię myśli geograficznej i geograficzne pojęcia ludzi przeszłości. Geografia historyczna natomiast nie zajmuje się geograficznymi pojęciami ludzi przeszłości, lecz konkretną utworzoną przez społeczeństwo przez geografiami zaludnienia i gospodarki, a także przekształconą przez człowieka geografiami przyrody, w warunkach której bawali ludzie w przeszłości.

1/ Zreferowano na posiedzeniu Oddziału Historii Geografii i Geografii Historycznej Moskiewskiej Filii Wszechrosyjskiego Tow. Geograficznego 18 października 1947 r. Kuzniecowa S.K., Russkaja istoriczeskaja geografiija. Moskwa 1910, str.1.

2/ O tych wypowiedziach zob. w moim artykule: Przedmiot i zadania istoriczeskiej geografi. Istorik-Marksist, 1914. Nr.5.

Zainteresowanie się pewnymi elementami geografii przeszłości spotyka się już w dawnych kronikach, n.p. w kronice "Powieści wriemiennych liet" jest mowa o rozmieszczeniu Słowian w Europie. W tejże kronice w opowiadaniu o zemście Olgi za śmierć Igora zaznaczone są różnice w topografii Kijowa za czasów Olgi i w czasach współczesnych autorowi kroniki. Podobnego rodzaju zainteresowanie geografią przeszłości spotyka się i później w literaturze XVI - XVII stulecia, n.p. w "Opisaniu nowych ziemel Sibirskiego gosudarstwa", opracowanym przez Wieniukowa 4/, urzędnika /"poddiaka"/ kancelarii poselskiej /"posolskiego prikaza"/, opisany jest szlak Jermaka. Ale tego rodzaju poczynania o charakterze historyczno - geograficznym są w rosyjskiej literaturze historycznej aż do XVIII w. nieliczne. Ponadto wcześniejszy ekskurs geografiohistoryczny - wywody o rozmieszczeniu Słowian w kronice "Powieści wriemiennych liet" - jest bardziej rozwinięty i dokładny niż momenty o charakterze geografiohistorycznym, napotykanne w późniejszej literaturze. Pomimo znacznego więc dorobku piśmiennictwa historycznego i geograficznego, geografia historyczna nie rozwinęła się w Rosji do wieku XVIII. W XVIII wieku stan ten uległ zmianie. Historycy rosyjscy XVIII w. poświęcali geografii historycznej więcej uwagi. Od tego czasu datuje się jej rozwój w Rosji.

Poczesne miejsce zajmuje geografia historyczna już w pracach W.N. Tatiszczewa /1686 - 1750/, wybitnego historyka i geografę pierwszej połowy XVIII w. Tatiszczew określa znaczenie geografii historycznej w następujących słowach: "Historia wszelaka, chociaż ma nam jasno przedstawić słowami wydarzenia oraz dobę, to jednak gdzie, w jakiej sytuacji lub w jakiej okolicy ległości coś się wydarzało, jakie warunki naturalne nie sprzyjały tym wydarzeniom, a także gdzie jaki naród żył i dzisiaj żyje, jaką dawne grody noszą dziś nazwę i dokąd zostały przeniesione - wszystko to wyjaśnia nam geografia i sporządzone mapy." Tak więc historia czyli dziejopisarstwo i kroniki bez opisu ziemi /geografii/ nie mogą zaspokoić naszego dążenia poznawczego! 5/

Jak widać z tego określenia, Tatiszczew dopatruje się zadań geografii historycznej w odszukaniu na mapie miejsca wydarzeń historycznych i dawnych grodów, w ustaleniu wpływu na wydarzenia historyczne warunków naturalnych /w których wypadki te miały miejsce/, w badaniu ruchu narodów na terytorium da-

4/ Zob.: A.I. Andreew, Oczerki po istocznikowiedieniju Sibiri, str. 29.

5/ Zob.: "Priedłożenie o soczinienii istorii i geografii rossijskoj" /wydane jako dodatek XIII w książce H.A. Popowa "W.N. Tatiszczew i jego wriemja", Moskwa 1861/.

nego kraju." Prawie całą pierwszą księgę podstawowej pracy Tatiszczewa p.t. "Istorija Rossijskaja" zajmuje wstęp historyczno - geograficzny, w którym autor bada wędrówki narodów na terytorium Europy Wschodniej, zwracając szczególną uwagę na Słowian. W jego "Historii Rosyjskiej" elementy geografii historycznej są zamieszczone w uwagach, w których autor rozstrzyga o położeniu geograficznym tych dawnych osad lub miejscowości; o których mowa w zasadniczym tekście.

Jak wiadomo, M.W. Łomonosow /1711 - 1765/ oprócz swych podstawowych prac z dziedziny przyrodoznawstwa i literatury pięknej, pozostawił również prace z zakresu geografii 6/ i historii 7/. W jego pracy historycznej "Driewniaja Rossijskaja istorija ot naczała rossijskogo naroda do koncziny wielikogo knjazja Jarosława pierwogo ili do 1504 goda" geografia historyczna zajmuje poważne miejsce chociaż nie tak, jak u Tatiszczewa. Głównym zagadnieniem w pierwszej części pracy Łomonosowa był problem pochodzenia narodu rosyjskiego i państwa rosyjskiego. Za dwie zasadnicze grupy plemion, ze zmieszania się których utworzył się naród rosyjski, uważa Łomonosow słowiańskie i fińskie plemiona Europy Wschodniej ze znaczną przewagą pierwszych. Powołując się na kroniki i Konstantyna Porfirogenetę daje Łomonosow konkretny obraz rozmieszczenia Słowian w Europie. Zwraca on również dużą uwagę na zmiany historyczne w geograficznym rozmieszczeniu plemion słowiańskich i fińskich, wskazując na to, że terytorium słowiańskie wzrosło z biegiem czasu. Wiele dzielnic, które w okresie samowładzy pierwszych książów ruskich były zamieszkałe przez naród Czudów zasiedli później Słowianie. Źródłami Łomonosowa w badaniach tego problemu były dzieła starożytnych, bizantyjskich i innych autorów.

Wnikliwej uwadze Łomonosowa nie uszło i takie cenne źródło, jak nazewnictwo geograficzne. Dla uzasadnienia swego poglądu co do kolonizacji przez wschodnich Słowian terytorium, zajętego poprzednio przez plemiona fińskie, opiera się na nomenklaturze geograficznej północno - wschodniej Rosji: "po dziś dzień zachowały się w Rosji, zwłaszcza na wschodnich i północnych jej krańcach czudzkie nazwy nie tyl-

6/ O pracach Łomonosowa w dziedzinie geografii zob. artykuł N.P. Nikitina, Iz istorii ekonomieskoj geografii w Rossii XVIII wieka, Woprosy geografii, zesz. 17. W artykule podana jest bibliografia zagadnienia.

7/ O Łomonosowie jako historyku zob. artykuł B.D. Grekowa, Łomonosow - Istorik, Istorik Marksist. 1940, nr. 11.

ko licznych wsi, ale także rzek i grodów i całych dzielnic". Nie rozwija M.W. Lomonosow szczegółowo swej myśli, gdyż nie zamierza rozstrzygać zadań historyczno - geograficznych.

Historyk drugiej połowy XVIII stulecia, I.N. Bołtin /1735 - 1792/ poświęcił w swych pracach 8/ wiele uwagi lokalizacji obiektów geograficznych, wymienionych w kronikach.

A.I. Musin - Puszkina /1744 - 1817/, posiadacz wielkiego zbioru dawnych rękopisów i wydawca całego szeregu cennych pomników dawnego piśmiennictwa a w tej liczbie "Słowa o polku Igora" 9/ był autorem pracy "Istorioczeskie issliedowania o miestonachozhdenii drevniogo Rossijskogo Tmutarakanskogo knjazhenija", wydanego w 1794 r. Musin Puszkina rozwiązał ten problem. Ale nie był on pierwszym badaczem zagadnienia, które już przed nim studiował Tatiszczew, Prokopowicz, Bajer, Szczerbatow i Bołtin.

W 1793 r. została wydana "Istorioczeskaja karta Rossijskoj Imperii", na której przedstawiony został rozwój terytorialny Rosji od Piotra I do Katarzyny II włącznie.

Geograficzne prace XVIII w. zawierają również geograficzne - historyczne momenty. Występują one w opisie "Topografija Orienburgskaja" P.I. Ryzkowa oraz w licznych opisach namiestnictw. 10/ W pracach tych autorzy podają zwykle szereg wiadomości z historii opisywanego kraju, w szczególności zatrzymują się na tych narodowościach, które zamieszkiwały kraj w przeszłości i na ich wędrówkach, podają daty założenia miast oraz wiadomości z historii podziału administracyjnego kraju i dążą do lokalizacji miejsc wydarzeń historycznych, zachodzących na danym terytorium.

W ten sposób w historiografii i pracach geograficznych XVIII w. zakres geografii historycznej sprowadzał się do lokalizacji na mapie miejsc wydarzeń historycznych, miast które znikły i innych obiektów geograficznych, do historii

8/ Głównie w pracy "Kritioczeskie primieczanija na istoriju kn. Szczerbatowa", po części w pracy "Primieczanija na istoriju drevnaja i nyniesznija Rossii Lieklierka".

9/ "Słowo o polku Igora" wydał on pod tytułem: "Istorioczeskaja piesn o pochodzie na polowciw udielnogo knjazja Nowgoroda Siewierskogo Igorja Swjatosławioza".

10/ O "Topografii Orienburgskoj" P.I. Ryzkowa i o opisach namiestnictw zob. w cytowanym artykule N.P. Nikitina.

zewnątrznych i wewnętrznych granic politycznych i do badań nad geografią osadnictwa w przeszłości. Temu ostatniemu zagadnieniu poświęcano wiele uwagi, lecz ludność badano tylko pod względem składu narodowościowego. Problem zmiany gęstości zaludnienia zupełnie nie był poruszany.

Wskazany zakres geografii historycznej był naturalnym następstwem tego stopnia rozwoju, na jakim znajdowały się w owym czasie historia i geografia.

Historycy zajmowali się wówczas prawie wyłącznie historią polityczną. Z pozostałych problemów historycznych większą uwagę przywiązywano zagadnieniu pochodzenia narodowości. Od tego problemu rozpoczynano historię kraju. Przy jego rozwiązaniu historycy najchętniej zajmowali się zagadnieniem "praojczyzny" narodów i określali, jakimi drogami z tej "praojczyzny" narody trafiały na miejsca swego późniejszego zamieszkiwania.

Geografia ekonomiczna powstała dopiero w XVIII w. Rosji i nie wyodrębniła się jeszcze w geografii ogólnej. W opisach geograficznych całego kraju i jego części zasadniczymi, z czego był znany ten czy inny punkt zasiedlony, te czy inne rzeki lub góry. Wiele stosunkowo uwagi poświęcano rozmieszczeniu narodowości na terytorium Rosji i charakterystyce ich zwyczajów i warunków życia.

W opisach wypraw naukowych po Rosji, których autorami byli przyrodnicy, należne miejsce zajmowała przyroda, lecz w olbrzymiej większości innych prac geograficznych dane na temat przyrody były skąpe. Innymi słowy, w XVIII w. treść opisów geograficznych stanowiła przede wszystkim lokalizacja na mapie obiektów geograficznych, rozmieszczenie narodowości oraz opis ich życia. I nie przypadkiem termin "geografia" często wówczas używany był w znaczeniu "kartografia", na przykład departament geograficzny Akademii Nauk był pod względem charakteru swojej działalności departamentem kartograficznym 11/. Jeśli nie brać pod uwagę geografii przyrodniczej, a ograniczyć się wyłącznie do geografii człowieka, którą w XVIII w. nazywano historyczną 12/, względnie geografii polityczną, to wówczas między treścią geografii współczesnej i treścią geografii historycznej XVIII w. nie wykażemy znaczniejszej rozbieżności. Taki właśnie pogląd na tę sprawę mieli historycy i geografowie tego czasu.

11/ O działalności tego departamentu zob. pracę W.F. Gnuczewoj, Geograficzeskij diepartament Akademii Nauk XVIII wieku, pod red. A.I. Andrejewa. M.-., 1946.
12/ Z tym znaczeniem terminu "geografia historyczna" było inne w XVIII w., aniżeli później.

W.N. Tatiszczew, który był i historykiem i geografem pisał w swoim "Leksykonie Rosyjskim": "Geografia historyczna czyli polityczna opisuje podziały i położenie geograficzne, nazwy, granice, narody i ich wędrówki, osady, rządy, siłę, dobrobyt i niedostatek, dzieli się na: starożytną, średnio-wieczną i nowożytną czyli współczesną".

Później zakres geografii historycznej zaczął znacząco odbiegać od treści geografii współczesnej, w skutek znacznego wzbogacenia się tej ostatniej, dzięki postępowi geografii. W naszych czasach marksistowska geografia historyczna przywraca, ale już na nowej podstawie tę jedność treści geografii historycznej i współczesnej. /O tym zob. niżej/.

W pierwszej połowie XIX w., dzięki dalszemu rozwojowi rosyjskiej historiografii, geografii i etnografii pogłębione zostały opracowania problemów historyczno - geograficznych, wprowadzono bowiem nowe źródła. Lecz zakres geografii historycznej poszerzył się niewiele, ponieważ zakres samej historii w ciągu tego czasu prawie że się nie poszerzył. Historycy, jak i poprzednio, zajmowali się prawie wyłącznie historią wydarzeń politycznych.

Z historyczno - geograficznych prac pierwszej połowy XIX w. największe zainteresowanie budzą prace Chodakowskiego /Czarnockiego/x Nadieżdina i Niewolina. Chodakowski w r. 1837 ogłosił drukiem rozprawę "Puti soobszczenija w driewniej Rusi" 13/. On to pierwszy w historiografii rosyjskiej poddał badaniom kierunki dróg handlowych w dawnej Rosji zebrał materiał odnoszący się do spławnych rzek tego okresu i "wołoków" /przewozów/ między nimi. Praca ta rozszerzyła zakres geografii historycznej, wprowadzając do niej elementy o charakterze historyczno - ekonomicznym. N.I. Nadieżdin, który po założeniu Towarzystwa Geograficznego brał czynny udział w pracach Oddziału etnograficznego tegoż Towarzystwa, jeszcze przed jego założeniem w r. 1837 opublikował artykuł "Opyt istoriczeskoj geografii russkogo mira". 14/. W artykule tym Nadieżdin wysunął na plan pierwszy znaczenie nazewnictwa geograficznego dla badań nad geografją historyczną osadnictwa. Pisał on "pierwszą stronicej historii powinna być mapa geograficzna, nie tylko jako środek pomocniczy, ażeby wiedzieć, gdzie się co zdarzyło, ale jako bogate archiwum samych dokumentów, źródeł". Źródłem, jakiego dostarcza mapa

x/ /Mowa tu o uczonym polskim Adamie Czarnockim /1784-1825/ używającym pseudonimu Zorian Dołęga Chodakowski - jednym z pierwszych naszych etnografów i archeologów. Przypis B. Olszewicza/

13/ Zob. Russkij istoriczeskij sbornik, MP Pogodin, T.1, ks.1, 1837.

14/ Wydrukowane w "Bibliotece dla cztenija", T.22.

są zdaniem Nadieżdina "nazwy geograficzne, w których
dźwięczy język, to pierwsze świadectwo, pierwszy akt
historycznego istnienia narodów. Oto dlaczego od studio-
wania mapy powinno się rozpocząć studiowanie historii".
Historycy i geografowie XVIII w. lubili doszukiwać się
znaczenia nazw geograficznych, wysuwając najbardziej ryzy-
kowne przypuszczenia. Nadieżdin podkreślał, że nie ma po-
trzeby doszukiwać się tego znaczenia, trzeba tylko okreś-
lić, do jakiego języka nazwa należy. Tą drogą będzie moż-
na określić, jaka narodowość nadała tę nazwę i na tej pod-
stawie określić dawną ludność danego terytorium. Nadież-
din usiłował naszkicować rozmieszczenie plemion Słowiańs-
kich i fińskich na terytorium Europy Wschodniej w zaraniu
radzieckiej historii na podstawie analizy nazw geograficz-
nych współczesnej mu Rosji Europejskiej. N.J. Nadieżdin nie
był pierwszym uczonym, który wskazał na znaczenie nazew-
nictwa, jako na źródło geograficzno - historyczne. Na dłu-
go przed nim wskazywał na nie Łomonosow, lecz Nadieżdin
pierwszy docenił należycie to źródło, i w ten sposób zapo-
czątkował posługiwanie się nim przez badaczy późniejszych.

K.A. Niewolin napisał dla Towarzystwa Geograficznego
większą pracę "O piatinach i pogostach nowogorodskich w
XVI wieku". Odczyt jego, wygłoszony w Towarzystwie, zilus-
trowany wykonaną przez autora mapą /"Karta piatin nowo-
gorodskich w XVI wieku, z pokazaniem w nich gorodow i po-
gostow"/ został opublikowany w r. 1853 przez Towarzystwo
Geograficzne wraz z mapą. Zasadniczym zadaniem studiów
Niewolina było objaśnienie mapy podziału administracyjne-
go terytorium nowogorodzkich "piatin" w XVI w. Był on jed-
nym z pierwszych, który ocenił znaczenie tzw. "piscowych
knig" jako źródła historycznego. W pracy swej wykorzystał
ich dane, wyłącznie dla studiów nad podziałem administracyj-
nym i topografią badanego terytorium. Ekonomicznymi materia-
łami tych ksiąg nie interesował się wogóle.

Praca w zakresie lokalizacji na mapie znanych w dzie-
jach miejscowości historycznych kontynuowana była i w XIX
w. W kapitalistycznym okresie historii Rosji znacznych pos-
tepów dokonała geografia fizyczna. Geografowie poświęcili
wiele uwagi badaniom fizyčno - geograficznych krajobrazów
przeszłości historycznej. Problemy dawnej granicy lasu i
stepu, rzek, wysychania stepu południowej części ZSSR i
Azji Środkowej wywołały wiele sporów w literaturze naukowej.
O zagadnieniach tych pisali tacy wybitni uczeni, jak W.W.

Dokuczajew 15/, G.I. Tanfiliew 16/, oraz J. Paczoski x/
Zagadnieniami tymi zajmowali się częściowo i historycy,
rozwiązujący je na podstawie swoich źródeł i metod.
Szczególne zainteresowanie tego rodzaju problemami wyka-
zał wybitniejszy z przedrewolucyjnych historyków Azji
Środkowej W.W. Bartold, pracujący nad zagadnieniem dawne-
go koryta rzeki Amu-Darii 17/.

Natomiast geografii historycznej człowieka poświęca-
li geografowie niewiele uwagi. W kapitalistycznym okre-
sie radzieckiej historii, tak jak i dawniej, geografiami
historyczną zajmowali się historycy. Praca rozwijała się
w kilku kierunkach, co było wynikiem ogólnych dróg roz-
wojowych radzieckiej historiografii. Kontynuowana była
praca w zakresie lokalizacji wymienianych w źródłach his-
torycznych obiektów geograficznych i w zakresie studiów
nad rozmieszczeniem w przeszłości plemion i narodowości
na obszarze Europy Wschodniej. Kontynuowano więc pracę w
tej dziedzinie geografii historycznej, którą rozpoczęto
uprawiać już w XVIII stuleciu. Najbardziej wyróżniały się
badania w tym zakresie H.P. Barsowa. W r. 1865 opublikował
on "Gieograficzeskij słowar russkoj zjemli IX - XIV ww",
w którym określił położenie miejscowości IX - XIV w.,
wspomnianych przeważnie w kronikach, a częściowo w źród-
łach o charakterze dokumentarnym. W innej swojej pracy,
stanowiącej główne jego dzieło z zakresu geografii histo-
rycznej "Oczerki russkoj istoriczeskoj gieografii". Gieo-
grafija naczalnoj /Nestorowej/ lietopisi" - wydanej po-
raz pierwszy w r. 1873, a następnie w poprawionym i uzu-
pełnionym wydaniu w 1885 r. zbadał Barsow dane geograficz-
ne kroniki. Przedstawia na jej podstawie rozmieszczenie

x//Mowa o Józefie Paczoskim /1864 - 1942/, geobotaniku pol-
kim, który był profesorem Uniwersytetu Poznańskiego.
Przypis B. Olszewicza/

- 15/ W.W. Dokuczajew, Metody issliedowanija woprosa, byli li
liesa w jużnoj stieпноj Rossii, Trudy Wolnoekonomičes-
kogo obščestwa, 1889 r., Nr. 1.
- 16/ G.I. Tanfiliew, Priedieły liesow na juże Rossii, Peter-
burg., 1894.
- 17/ Prace jego dotyczące tego zagadnienia: K woprosu o wpa-
dienii Amu-Darii w Kaspijskoje morie /Zapiski Wostocz-
nogo otdieła Russkogo Archieologiczeskogo Obščestwa,
T. XIV; zesz. 1, 1902/; Swiedienija ob Aralskom morie i
nizowjach Amu-Darii s driewniejszych wriemien do XVII w.
/Izwiestija Turkiestanskogo otdieła Russkogo Gieografi-
czeskogo Obščestwa: IV, 1902/; K istorii oroszenija
Turkeстана", Peterburg, 1914.

wschodniosłowiańskich plemion i ich sąsiadów w Europie Wschodniej, formowanie się ziem - księstw, oznaczają położenie osiedli wspomnianych w kronice. Oprócz kroniki posługuje się czasem Barsow i innymi źródłami, np. danymi toponomastycznymi.

Szereg uczonych kontynuował dzieło, zapoczątkowane przez K.A. Niewolina w zakresie studiów nad wewnętrznymi granicami administracyjnymi Rosji. Zazwyczaj nie były to specjalne badania odnoszące się do samych tylko granic administracyjnych lecz prace o charakterze ogólnym, gdzie zagadnienie to było tylko jednym z problemów, podjętych przez autora. Najwybitniejszymi studiami tego typu były prace M.K. Lubawskiego i J.W. Gotje. Lubawski w pracy p.t. "Obłastnoje dielienie i miestnoje uprawlenie Litowsko-russkogo gosudarstwa wo wriemieni izdanija pierwogo litowskogo statuta" poświęcił cały rozdział książki geografii politycznej państwa litewsko - ruskiego w XV - XVI w. Gotje w formie dodatku do swojego studium o Zamoskiewskim kraju w XVII w. dał jako komentarz przegląd "stanów i wołosty", wchodzących w skład każdego z pozamoskiewskich powiatów /ujezdów/. Dodatek ten występuje u niego pod nazwą "Materiały po istoriczeskiej geografii Moskowskoj Rusi". W innej swojej pracy, wydanej w r. 1913 "Istorija obłastnogo uprawlenia w Rossii ot Petra I do Ekateriny II", Gotje poświęcił specjalny rozdział podziałowi obwodów /obłast / w latach 1725 - 1775. Historii granic politycznych okresu rozdrobnienia feudalnego poświęcone były źródłowe badania historyka prawa N.N. Debołskiego "Duchownyje i dogowornyje gramoty knjazej XIV - XV w. w., kak istoriczesko geograficzeskij istocznik" /Petersburg 1903/.

Już historycy XVIII w. poruszali sprawę kolonizacji Europy Północno - wschodniej i Syberii przez naród rosyjski. W połowie XIX w. S.M. Sołowjew podkreślił znaczenie kolonizacji w historii Rosji. W.O. Kluczewski pisał, że "historia Rosji jest historią kraju, który się kolonizuje"... Jest rzeczą oczywistą, że rosyjscy historycy burżuazyjni w epoce po reformie, poświęcając historii kolonizacji wielką uwagę pomijali zazwyczaj momenty klasowe w tym procesie. Przy studiowaniu historii kolonizacji częstokroć zasiedlania danej miejscowości badany był w procesie terytorialnym. Dzieła A.I. Bagaleja 18/ I.W. Mikla-

18/ A.I. Bagalej. Oczerki po istorii kolonizacji i bytu stepnoj okrainy Moskowskogo gosudarstwa, T.I. Moskwa, 1887 r.

szewskiego 19/, P.N. Bucinskiego 20/, P.A. Sokołowskiego 21/
G. Peretiatkowieza 22/ najbardziej są znane z pośród liczo-
nych prac tego rodzaju.

Problemy osadnictwa w geografii historycznej, które
zaczęto opracowywać już w XVIII w., zyskały więc bardziej
szerokie ujęcia.

Geografią historyczno - gospodarczą zajmowali się na-
tomiał przedrewolucyjni historycy zrzadka tylko, raczej
przychodnie, poruszając ją tylko w związku z historią kolo-
nizacji.

Geografia historyczna komunikacji rozpatrywana była w
nielicznych pracach z zakresu historii linii komunikacyj-
nych. Najbardziej znaną z nich jest praca N.P. Zagoskina
"Russkoje wodnyje puti i sudowoje dieło w dopetrowskoj
Rossii" 1909 r. Ciekawy jest niewielki artykuł A.A. Spioy-
na "Torgowyje puti Kijewskoj Rusi" 23/.

Bogaty konkretny materiał o rozmieszczeniu gospodarki
w przeszłości dziejowej gromadził się stopniowo w dość licz-
nych badaniach, odnoszących się do historii lokalnej, obej-
mujących najróżnorodniejsze terytoria ZSSR. Lecz materiał
ten nie został razem zebrany, pozostał w rozproszeniu.

W niektórych ogólnych pracach z zakresu historii spo-
łeczno - ekonomicznej, jak np. W.I. Siemiewskiego "Krestja-
nie w carstwowani Ekateriny II" znajdowały się również dane
odnoszące się do pewnych zagadnień z zakresu geografii spo-
łecznej przeszłości /rozszerzanie się pańszczyzny i odrobku
w drugiej połowie XVIII w. oraz inne wiadomości/.

-
- 19/ I.N. Miklaszewskij. K istorii chozjajstwiennogo byta
Moskowskogo gosudarstwa, cz. 1. Zaszelenie i szielsko-
je chozjajstwo jużnoj okrainy XVII w., Moskwa, 1894.
 - 20/ P.N. Bucinskij. Zaszelenie Sibiri i byt pierwych jeje
nasjelnikow. Charkow, 1889.
 - 21/ P.A. Sokołowski. Ekonomiceskij byt zjemliedielczeskogo
nasjelenija Rossii i kolonizacija jugo - wostocznych
stiepiej pieried kriepostnym prawom. Peter burg, 1878.
 - 22/ G. Peretjatkowicz. Powożże w XV i XVI ww. Oozerki iz
istorii kraja i jeje kolonizacii. Moskwa, 1877; też je-
go: Powożże w XVII i nacziale XVIII ww., Odiessa,
1882.
 - 23/ wydrukowane w Sbornikie statiej, poswjaszczennyh S.F.
Platonowu, 1911.

Nader cenne myśli i faktyczne dane o charakterze geograficzno - historycznym zostały opublikowane jeszcze przed rewolucją w pracy "Rozwicie kapitalizmu w Rosji" i w innych pracach W.I.Lenina. Wskazówki te zostały wykorzystane już po Rewolucji Październikowej przez naukę radziecką 24/.

W ostatniej ćwierci XIX w. poczyniono próby całkowitej rekonstrukcji geografii radzieckiej przeszłości w określonym okresie.

J.J.Zamysłowski opublikował w r. 1884 dzieło p.t. "Herberstein i jego istoriko - geograficzeskije izwiestija o Rossii", w którym postawił sobie podwójne zadanie. Z jednej strony Zamysłowski starał się dać w niej ogólny zarys geografii Rosji pierwszej połowy XVI w., opracowany na podstawie Herbersteina i innych podróżników cudzoziemskich, przebywających w Rosji w XV i XVI w., a także na podstawie źródeł rosyjskich. Z drugiej strony postawił sobie za zadanie dać ocenę danych Herbersteina w pracy p.t. "Istorija geograficzeskich swiedienij o Wostocznoj Ewropie" /przedmowa/. W ten sposób praca ta była jednocześnie dziełem z zakresu geografii historycznej i z historii geografii.

Wybitny historyk burżuazyjny z końca XIX i początku XX stulecia S.F.Płatonow w pracy p.t. "Oczerki po istorii smuty w Moskowskom gosudarstwie" poprzedził zasadnicze studium wstępnym opisem stanu państwa Moskiewskiego w przedmi badanych przez niego wydarzeń. Pierwszy rozdział tego opisu p.t. "Obłasti Moskowskogo gosudarstwa" stanowi zbiór danych o stanie w końcu XVI w. każdej z historycznych dzielnic, z których powstało państwo Moskiewskie, zestawiony z istniejącej literatury i częściowo opublikowanych źródeł.

W znanym wielotomowym opisie geograficznym Rosji pod redakcją W.P.Siemienowa - Tjan - Szańskiego zazwyczaj w każdym tomie jest historyczny opis terytorium, którego charakterystyce geograficznej poświęcony jest dany tom. Ale pod względem swej konstrukcji opisy te są zwykle nie historyczno - geograficzne, lecz historyczne w normalnym tego słowa znaczeniu.

Z początkiem XX stulecia ukazało się kilka prac, które jakoby miały być ogólnymi kursami geografii historycznej Rosji. Były to publikacje wykładów z geografii historycznej Rosji, wygłoszonych w moskiewskim i petersburskim Instytucie Archeologicznym, oraz na Uniwersytecie Moskiewskim. Trzy z tych kursów - S.K.Kuzniecowa, M.K.Lubawskiego oraz S.M.Sjeriedonina - rozpatrują tylko geografię osadnic-

24/ O tym zob. niżej.

twą. Poza tym Kuzniecowa 25/ poza całym szeregiem ogólnych uwag na temat zadań geografii historycznej, ześrodkowała swoją uwagę na badaniu typonomastyki Rosji Północno-wschodniej i Centralnej. Sieriedonin 26/ ograniczył się do przeglądu rozmieszczenia narodów na terytorium Europy Wschodniej poczynając od Scytów i kończąc na plemionach słowiańskich i fińskich. Sieriedonin nie wychodzi prawie chronologicznie poza granice XII w. M.K. Lubawskij 27/ zatytułował swój kurs "Istoriozeskaja geografija Rossii w swiazi z kolonizaciej". Bada on przebieg rosyjskiej kolonizacji w przekroju geograficznym, prawie nie uwzględniając rozmieszczenia narodów nierosyjskich. Chronologicznie kurs Lubawskiego sięga do końca XIX w. Bogatszy pod względem treści, najmniejszy co do objętości /wszystkiego 68 stron/ jest kurs A.A. Spicyna "Russkaja istoriozeskaja geografija", który wyszedł w roku 1917 /wydany przez Piotrogrodzki Instytut Archeologiczny/. Oprócz procesu kolonizacji rozpatruje Spicyn także geografie dróg komunikacyjnych i handlu, pobeżnie tylko zatrzymując się w szeregu wypadków na zajęciach ludności i roli gospodarczej niektórych miast. Lecz skutkiem krótkości wykładu dane z dziedziny ekonomicznej mają charakter fragmentaryczny. Chronologicznie kurs Spicyna dochodzi do XVIII w.

Reasumując wyniki tego z konieczności pobeżnego przeglądu rozwoju rosyjskiej geografii historycznej w przeddzieńskim okresie jej historii, wypada podkreślić dwie zasadnicze jej cechy: po pierwsze szkieletowość prac, ich niewykończenie oraz niewykorzystanie w całości nagromadzonego materiału, po drugie słabe zainteresowanie się geografii historyczno - gospodarczą nie tylko w przeglądach ogólnych, lecz nawet i w specjalnych badaniach. Do tego należy dodać słaby rozwój kartografii historycznej. Do poszczególnych

-
- 25/ S.K. Kuzniecowa: Russkaja istoriozeskaja geografija. Kurs liekciij. czitannyh w Moskowskom archeologiczeskom institucie w 1907/08 g., Moskwa, 1910.
 - 26/ S.M. Sieriedonin: Istoriozeskaja geografija. Liekoli, czitannyje prof. S.M. Sieriedoninym w Petrogradskom Archeologiczeskom institucie. Posmiertnoje izdanie. Petrograd 1916.
 - 27/ Kurs został wydany /Moskwa 1909/ jako geograficzny skrypt studencki.

studiów historycznych /np. do książki J.W.Gotje "Zamoskowny kraj w XVII w., lub książki M.M.Bogosławskiego "Ziemskeje samouprawlenie na russkom siewierie w XVIII w." i in./ zostały dołączone przez autorów dobre mapy historyczne. Lecz atlasu historycznego typu akademickiego burżuazyjna nauka rosyjska nie stworzyła. Istniały tylko szkolne atlasy historyczne, które zaczęły się ukazywać już przed reformą 1861 r. Za najlepszy z nich uważać można J.J.Zamysłowski, który wyszedł w latach 1880. W atlasach tych mapy służyły wyłącznie do historii granic politycznych i częściowo historii wojen, co odpowiadało w zupełności strukturze podręczników historii owych czasów. Pod względem metodologicznym burżuazyjna geografia historyczna w Rosji stała całkowicie na pozycjach idealistycznych. Analizy klasowej brakło całkowicie.

Po Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej stanęła przed radziecką nauką historyczną ogromna ilość pierwszorzędnych zadań naukowych, których rozwiązanie podjęli się historycy marksiści. Geografia historyczna początkowo nie była przez nich uprawiana. W pierwszych latach po Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej prace w zakresie geografii historycznej prowadzone były na mniejszą skalę przez historyków burżuazyjnych, którzy działalność swoją rozpoczęli przed rewolucją i albo całkowicie trwali na poprzednich burżuazyjnych metodologicznych pozycjach, albo zrobili pewny krok na drodze do marksizmu. Było ich nie wielu. Najwybitniejszymi postaciami tego rodzaju M.K.Lubawski, który w chwili Rewolucji Październikowej był starym uczonym /1860 - 1936/ i P.G.Lubomirow /1885 - 1935/, który pracę naukową rozpoczął jeszcze przed Rewolucją, ale ją rozwinął już po Rewolucji Październikowej. M.K.Lubawski kontynuował badania nad historią kolonizacji, zaczęte przed Rewolucją Październikową. W r. 1929 opublikował on dzieło "Obrazowanie osnownoy gosudarstwiennoj teritorii welikorussoj narodnosti. Zasjelenie i objedinenie centra", w której oprócz zagadnień kolonizacji poddał studiom także i rozwój terytorium księstwa Moskiewskiego. Znacznie młodszy wiekiem Lubomirow, wyraźnie przejął się marksizmem w swych pracach porolucyjnych, szczególnie w ostatnich. Po Rewolucji Październikowej poświęcił się przeważnie studiom nad historią gospodarczą. Wyróżnił się szeregiem prac w tej dziedzinie. W słowniku encyklopedycznym Granata w artykule "Rossijskie ograniczennye Rosji w XVII i XVIII w." Przed nim historycy ograniczali się zwykle do podziału Rosji na dzielnice his-

toryczne /zob. wyżej o S.F. Płatonowie/. Ale interesująca pod względem pomysłu próba P.G. Lubomirowa pozostała li tylko szkicem, problem został postawiony, lecz nie został rozwiązany. Lubomirow jest również autorem dzieła o geograficznym rozmieszczeniu metalurgicznego przemysłu rosyjskiego w XVII - XVIII w. 28/ Praca ta posiada opisowy charakter.

Problemami historyczno - geograficznymi zajmują się też niektórzy współcześni historycy i geografowie radziecy, lecz niestety jest ich dotąd niewielu i wyniki są nikłe. Praca posuwała się i posuwa w kilku kierunkach i to już na podstawie metodologii marksistowskiej. Nie została zarzucona najdawniejsza tematyka - zagadnienie lokalizacji na mapie nieistniejących dziś już miast i osiedli, miejsc bitew, dróg którymi posuwały się wojska, dawnych granic politycznych. Jako przykład można wymienić prace S.W. Juszkowa "O granicach driewniej Albanii" i W.N. Chudadowa "Otstuplenie diesjati tysjacz greków ot Ewfrata do Trapiezunda oraz riez Zakawkazie", opublikowane w wyd. "Istoriczeskie Zapiski" 29/, a także artykuł W.A. Afanasjewa "Wierojatnyj put knjazja Igora Sjewierskiego na połowce w 1185 r." 30/ oraz interesujący artykuł B.A. Rybakowa "Dieljenje Nowogorodskoj zjemli na sotni w XIII wiekie" 31/

Niewielka rozprawka K.W. Kudrjaszowa "Połowieckaja stiep" - wynik żmudnych badań - jest jedną z poważnych publikacji tego rodzaju. Są to szkice z zakresu geografii historycznej. 32/ W r. 1950 wydał M.N. Tichomirow 33/ niewielką pracę o słynnej bitwie Aleksandra Newskiego z Niemcami na łodach jeziora Czudzkiego. A.N. Nasonow przygotował do druku pracę o tworzeniu się granic państwa Kijowskiego i ziem, które wchodziły w jego skład oraz o ich podziale po rozpadzie. Specjaliści z zakresu geografii historycznej i pokrew

28/ Oczerki po istorii metallurgiczeskoj i metallobratyt-wajuszczej promyszliennosti w Rossii /XVII. XVIII i nach XIX ww./ Geograficzeskoje razmieszczenie promyszliennosti. Książka napisana w r. 1931, opublikowana po śmierci autora w roku 1937.

29/ Istoriczeskie zapiski, 1937, T.1.

30/ Istoriczeskij żurnał, 1939, nr.6.

31/ Istoriczeskie zapiski, 1939, T.II.

32/ KW. Kudrjaszow, Połowieckaja stiep: Oczerki istoriczeskoj geografii. Geografiz, Moskwa, 1948.

33/ Zob. Izwiestija AN SSSR, serija istor. i filosof., 1950, nr.1.

nych jej nauk zaczęli poświęcać więcej uwagi geografii krajobrazów naturalnych przeszłości.

W tej dziedzinie należy wymienić interesujące badania L.S. Berga na temat zmian klimatu w epoce historycznej 34/, prace tegoż i innych autorów dotyczące zmian poziomu Morza Kaspijskiego w okresie historycznym, badania prowadzone przez gleboznawców nad procesami erozyjnymi w związku z rozwojem rolnictwa w ostatnim stuleciu /S.S. Bobolew i inni/, badania nad tworzeniem się wtórnych łąk /A.P. Szennikow i inni/. W badaniach tych uczeni radzieccy często opierają się zarówno na źródłach o charakterze przyrodniczo - historycznym, jak i na historycznych. Tak postępuje L.S. Berg, operując z łatwością nie tylko metodą badań fizyko - geograficznych, lecz i analizą historyczną. Z innych prac, jako przykład przytoczyć można pracę A.S. Kesz "Rusło Uzboja i jego gienieziś 35/, w której autorka podaje wyniki badań/przeprowadzonych na miejscu/ całego materiału przyrodniczo - historycznego, odnoszącego się do tego zagadnienia; korzysta ona także z prac historyków 36/.

Uczeni radzieccy zajmują się również geografią kolonizacji terytoriów Europy Wschodniej i Azji Północnej przez naród rosyjski i ukraiński. Tu przede wszystkim wymienić należy pracę S.W. Bachruszina "Istoriczeskij oczerk zasiedlenia Sibiri do połowiny XIX wieka 37/". Jego "Oczerki po istorii kolonizacji Sibiri w XVI - XVII ww." zawierają obfite dane geograficzno - historyczne. A.A. Nowosielski w swych artykułach o kolonizacji południowych rubieży państwa Moskiewskiego w XVII stuleciu 38/ położył nacisk na geo-

34/ L.S. Berg, "Niedawniejsze izmienie klimata w storonu po tieplienija" i "Wopros ob izmienie klimata w istori- czeskuju epochu", obie wydrukowane w 2-gim wyd. książki L.S. Berga, "Klimat i żizń", Geografiz, Moskwa, 1947.

35/ Trudy Instituta Geografii AN SSR, zesz. XXX. 1939.

36/ W ostatnich czasach problemem tym zajmował się też historyk Azji Środkowej S.P. Tołstow w książce "Po sledam diewniechoriezijskoj ciwilizacji, /rozdział XII/".

37/ Zob. "Oczerki po istorii kolonizacji i Sibiri", zesz. II, 1922. O pracach S.W. Bachruszina zob. w jego nekrologu /Woprosy Geografii. Wypusk 20/.

38/ Rasprostranienie kriepostniczeskogo ziemliewladienija w jużnych ujezdach Moskowskogo gosudarstwa w XVII w. /Istoriczeskie zapiski, t. IV/ i K woprosu ob ekonomičeskom sostojanii bieglych krieštjan na juge Moskowskogo gosudarstwa w pierwoj połowinie XVII w. /tamże t. XVI/.

geografię historyczną.

Historycy radziecy w przeciwieństwie do burżuazyjnych zwrócili uwagę na geografię historyczno-ekonomiczną swego kraju. W tej dziedzinie badacze radziecy wydali szereg interesujących dzieł. Wśród nich należy wymienić pracę A. J. Jakubowskiego, gdzie autor usiłuje charakteryzować regiony ekonomiczne w państwie Samanidów - w Azji Środkowej w X w. 39/ i książkę R. M. Kabo "Goroda Zapadnoj Sibiri. Oczerki istoriko-ekonomiczeskoj geografii /XVII-pierwaja połowina XIX w. /40/

W pracach ogólnych z zakresu historii społeczno-ekonomicznej ZSRR historycy radziecy nierzadko rozpracowują problemy geografii historyczno-ekonomicznej. Jako przykład można wymienić książki M. N. Tichomirowa, N. M. Drużynina i B. B. Kafenhauza. N. M. Drużynin w podstawowym dziele "Gosudarstwennyje kriesztjanie i rieforma P. D. Kisjeliewa" podał szczególnie wy obraz różnic regionalnych gospodarki chłopskiej w pierwszej połowie XIX w. B. B. Kafenhauz w pracy "Istoria chozjastwa Demidowych w XVIII - XIX ww." /1949/ zbadał szlaki, którymi w XVIII w. szło żelazo uralskie na rynek zewnętrzny i wewnętrzny.

Duże zainteresowanie się stroną geograficzną przejawia M. N. Tichomirow w swej pracy "Driewnieruskie goroda" /1947/. Największy rozdział, stanowiący trzecią część książki poświęcony jest rozmieszczeniu grodów. Reszta zawiera również sporo treści geograficznej.

W pracach z zakresu historii lokalnej 41/ historycy radziecy wciąż gromadzą dane o charakterze geograficzno-historycznym.

Szczególną uwagę należy zwrócić na materiał historyczno-geograficzny w pracach archeologów radzieckich. Jak wiadomo archeologia radziecka osiągnęła w porównaniu z czasami przedrewolucyjnymi olbrzymie sukcesy. Archeologowie radziecy zebrali bogate materiały, na podstawie których stało się możliwe sporządzenie nie tylko bardzo ciekawych map archeologicznych.

-
- 39/ Próba ta poczyniona w artykule: "Feodalnye obszczestwa w Sriedniej Azji i ich torgowlia s Wastocznoj Ewropoj w X - XV ww." wydrukowany w Materiałach po historii Uzbekskoj, Tadżikskoj i Turkmenskoj SSR, Moskwa, 1933 r.
- 40/ Zob. recenzję tej książki N. W. Ustjugowa /Woprosy Geografii, Wypusk 20, s. 303 nn/
- 41/ Zob. artykuł W. K. Jacunskiego, "Izuczenie miestnoj istorii w SSSR, Woprosy Istorii, 1949, nr. 8."

gicznych, ale i spopularyzowanie studiów geograficzno - historycznych. Tu przede wszystkim należy wymienić prace P.N. Tretiakowa "Rassjelenie driewnierusskich plemien po archeologiczeskich danym" 42/ i "Wostocznoślawnjanskie plemiena" /1948/. Tretiakow korzysta w nich ze źródeł archeologicznych i piśmiennych.

Wiele momentów historyczno - geograficznych zawiera dzieło zbiorowe "Istorija kultury driewniej Rusi, Domonogolskij pieriod. Matierialnaja kultura" pod red. N.N. Woronina, M.K. Kargiera i M.A. Tichanowej /1948/.

Nauka radziecka zamierza opracować atlas historyczny ZSRR. Pomyślnie rozwiązanie tego zadania wymaga jeszcze wielu robót przygotowawczych. Natomiast treść szkolnych atlasów historycznych uległa rozszerzeniu i ulepszeniu. Już "Russkij istoriczeskij atlas" K.W. Kudrjaszewa, oprócz tradycyjnych map z zakresu historii politycznej, zawiera również mapy historyczno - ekonomiczne.

Wydany w r. 1949 w dwóch częściach "Atlas istorii SSSR" pod redakcją K.W. Bazilewicza, I.A. Gołubcowa i M.A. Zinowjewa zawiera mapy granic politycznych, działań wojennych, mapy gospodarcze, mapy wędrówek narodów. Atlas ten pod względem wszechstronności przedstawienia przebiegu procesu historycznego przewyższa wszystkie poprzednie. Uczeń radziecki przystąpił już do przygotowania syntetycznych monografii z zakresu geografii historycznej głównych okresów historii ZSRR. M.N. Tochomirow przygotowuje do druku obszerne studium z geografii historycznej ZSRR XVI - XVIII w. Lecz mimo wzrostu zainteresowania dla geografii historycznej, jaki zaobserwować można w ostatnich czasach, zarówno u historyków jak i u geografów, - geografia historyczna pozostaje nadal opóźnionym w rozwoju odcinkiem nauki radzieckiej.

Jaki więc jest krąg zagadnień, którymi winna zajmować się marksistowska geografia historyczna? Odpowiedzi na to pytanie należy szukać u klasyków marksizmu - leninizmu na temat społeczeństwa, warunków jego życia materialnego, roli środowiska geograficznego w jego rozwoju, istoty historii społeczeństwa i zadań historii

J.W. Stalin poucza, że w skład pojęcia "warunki materialnego życia społeczeństwa" wchodzi przede wszystkim otaczająca społeczeństwo przyroda, środowisko geograficzne. Doceniając rolę środowiska geograficznego w rozwoju społeczeństwa Stalin mówi: "Środowisko geograficzne jest bezprzecznie jednym ze stałych i niezbędnych warunków rozwoju społeczeństwa i wpływa oczywiście na rozwój społeczeństwa - przyspiesza rozwój społeczeństwa lub go opóźnia. Ale wpływ środowiska geograficznego nie jest wpływem decydującym ponieważ zmiany i rozwój społeczeństwa odbywają się bez porównania szybciej, aniżeli zmiany i rozwój środowiska geograficznego." 44/

Z tych wypowiedzi Stalina wynika niezbicie, że po pierwsze geografia historyczna nie powinna ignorować geografii fizycznej przeszłości, po drugie, powinna prawidłowo oceniać rolę środowiska geograficznego w rozwoju społeczeństwa stosując się ściśle w tym względzie do wytycznych Stalina, nie dopuszczających tu do przeceniania lub niedocenywania roli środowiska geograficznego.

We wstępie do swej znakomitej pracy "Przyczynki do krytyki ekonomii politycznej" Marks pisał: "W społecznym wytwarzaniu swego życia ludzie wchodzi w określone, konieczne; niezależne od ich woli stosunki - w stosunki produkcji, które odpowiadają określonemu szczeblowi rozwoju ich materialnych sił wytwórczych. Całokształt tych stosunków produkcji tworzy ekonomiczną strukturę społeczeństwa, realną podstawę, na której wznosi się nadbudowa prawna i polityczna i której odpowiadają określone formy świadomości społecznej." Sposób produkcji życia materialnego warunkuje społeczny, polityczny i duchowy proces życia w ogólności" 45/

Ta definicja Marksa wskazuje po pierwsze na trzy zasadnicze strony procesu historycznego: historii sił wytwórczych i stosunków wytwórczych, czyli historię społeczno - ekonomiczną, historię polityczną i wreszcie historię ideologii społecznej, mieszczącą w sobie historię myśli ogólnoludzkiej i związaną z nią historię kultury duchowej wogóle t.j. historię filozofii, nauki,

43/ Historia WKP/b/. Krótki kurs, str.134, Książka i Wiedza, Warszawa, 1949 r.

44/ Historia WKP/b/. Krótki kurs, str.134, Książka i Wiedza, Warszawa 1949.r.

45/ K.Marks i F.Engels, Soczinenija, T.XII, cz.1. str.64

literatury i sztuki.

Po drugie Marks podkreśla tutaj decydujące znaczenie pierwszej z wymienionych dziedzin procesu historycznego w stosunku do dwóch pozostałych.

Stalin również podkreśla że "... historia rozwoju społecznego jest przede wszystkim historią rozwoju produkcji, historią sposobów wytwarzania, które się kolejno zmieniają w ciągu wieków, historią rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji między ludźmi 46/". Nauka historii... winna się przede wszystkim zająć historią wytwórców dóbr materialnych, historią mas pracujących, historią ludów" 47/.

Tłumacząc treść pojęcia "siły wytwórcze społeczeństwa", Stalin pisze: "Narzędzia produkcji, przy których pomocy wytwarza się dobra materialne, ludzie, którzy wprowadzają w ruch narzędzia produkcji i urzeczywistniają produkcję dóbr materialnych, dzięki pewnemu doświadczeniu w wytwórczości oraz wprawie w wykonywaniu pracy - wszystkie te czynniki razem wzięte tworzą siły wytwórcze społeczeństwa" 48/.

Z przytoczonych wypowiedzi klasyków marksizmu wynika niezbicie, że badając proces historyczny, radziecki historyk powinien przede wszystkim wnikliwie zbadać rozwój sił wytwórczych i stosunków wytwórczych t.j. historię ludności i gospodarki. To da mu podstawę do dalszego badania historii politycznej. Oczywiście, geografia historyczna, studiując geograficzną stronę procesu historycznego, powinna również zająć się historycznym rozpatrzeniem geografii osadnictwa i gospodarki, oraz geografii politycznej. Proces historyczny zachodzi w określonych warunkach naturalnych. Ignorować ich geografia historyczna bez wątpienia nie może.

Tak więc marksistowska geografia historyczna powinna, na podstawie przyjętej w historii periodyzacji, dać szereg charakterystyk geografii fizycznej, politycznej i ekonomicznej danego kraju, w danym okresie czasu. Zasadniczymi elementami tego rodzaju charakterystyk powinny być: krajobraz fizyczny - geograficzny danej epoki t.j. geografia historyczna - fizyczna.

Ludność z podziałem na narodowości, osadnictwo i wędrówki po terytorium, t.j. geografia historyczna - osadnictwa.

Geografia wytwórczości i stosunków wytwórczych, t.j. geografia historyczna - ekono-

46/ Historia WKP/b/. Krótki kurs, str. 138. Książka i Wiedza, Warszawa, 1949 r.

47/ Tamże

48/ Historia WKP/b/. Krótki kurs, str. 136. Książka i Wiedza Warszawa, 1949 r.

m i o z n a .

Geografia zewnętrznych i wewnętrznych granic politycznych, a także ważniejszych wydarzeń historycznych t.j. geografia historyczno - polityczna .

Historia myśli społecznej, nauki, literatury i sztuki zwykle związana jest z ogólnym rozwojem narodu. Różnice regionalne nie grają tu ważnej roli, mimo to posiadają pewne znaczenie dlatego nie mogą być przez geografę historyczną pomijane.

Lokalizacja na mapie nazw geograficznych przeszłości, której dawniej poświęcała geografia historyczna wiele uwagi staje się niezbędną wstępną częścią badań geograficzno-historycznych. W początkach rozwoju geografii historycznej lokalizacja stanowiła całą treść tej dziedziny nauki, obecnie jest to tylko pierwszy etap badań historyczno - geograficznych.

Wszystkie elementy geografii historycznej w pracach zbiorowych z tej dziedziny winny być badane we wzajemnym ich związku i uwarunkowaniu, co oczywiście, nie wyklucza możliwości specjalnych prac w zakresie poszczególnych problemów.

Współczesna geografia ekonomiczna i polityczna bada na tle współczesnego środowiska geograficznego geografę osadnictwa, produkcji i stosunków wytwórczych gospodarczych, geografę granic politycznych i podziału administracyjnego, bada więc te właśnie problemy, którymi odnośnie do przeszłości winna zajmować się geografia historyczna. Wynika stąd, że to określenie przedmiotu geografii historycznej zgodne jest z wymogami geografów. Dając szereg charakterystyk geografii przeszłości badanego kraju, geografia historyczna nie powinna ograniczać się do samego tylko zestawienia tych charakterystyk według lat. Powinna wskazać ich zmienność, ewolucję, czyli określić ich dynamikę. Jest to bardzo ważny obowiązek geografii historycznej i niewypełnienie jego pozbawia prace historyczno - geograficzne nieodzownej cechy historycznego dzieła - czyli przedstawiania w nim historycznego rozwoju badanego zjawiska.

W ten sposób geografia historyczna wskazuje, jak historycznie powstał współczesny krajobraz geograficzny badanego terytorium.

Jak geografia historyczna bada środowisko geograficzne? Tutaj geografia historyczna ma dwa zadania. Po pierwsze winna zbadać zmiany środowiska geograficznego badanego terytorium, w danym okresie historycznym, winna więc zrekonstruować krajobraz fizyczno - geograficzny przesz-

łości. Po drugie geografia historyczna winna badać wpływ warunków przyrodniczych na rozwój stosunków ekonomicznych i politycznych /będących przedmiotem badań geograficznych/ dla każdego okresu historycznego w danym kraju. Wskazane w historii WKP/b/ "... zmiany i rozwój społeczeństwa odbywają się bez porównania szybciej, aniżeli zmiany i rozwój środowiska geograficznego" 49/ Dlatego też zadania geografii historycznej są w danej dziedzinie bardzo ograniczone 50/. Najważniejsze z warunków przyrodniczych - rzeźba i klimat - nie wykazały w czasach historycznych jakichkolwiek poważniejszych zmian. Skutkiem tego historia rzeźby wynika się z pod badań geografii historycznej, a nierozstrzygnięty dotychczas problem wahań klimatycznych zajmuje w geografii historycznej bardzo skromne miejsce.

Uległy natomiast zmianom stosunkowo drugorzędne elementy krajobrazu fizyczno - geograficznego - takie, jak zarysy i położenie linii brzegowej, kierunek biegu niektórych zresztą nielicznych rzek, ilość наносów w ich ujściu itp. Jedyne, co w tej dziedzinie zasługuje na większą uwagę ze strony geografii historycznej, - to zmiany warunków przyrodniczych pod wpływem człowieka. Ta działalność człowieka odbija się szczególnie silnie na glebie i szacie roślinnej. Wytrzebienie lasów jest faktem ogólnie znanym. Wiele błot osuszono. Pod wpływem długoletniej uprawy i zastosowania nawozów gleby w niektórych miejscach ZSRR znacznie się zmieniły w porównaniu ze średniowieczem. Należy także wskazać na przekopanie kanałów. Szczególnie wielkie zmiany w środowisku geograficznym w skutek działalności człowieka zachodzą w ZSRR, w dobie obecnej. Wystarczy wskazać na zabudowę Wołgi, co nie tylko sprawiło, że Wołga stała się głębszą, ale utworzono przy niej wiel-

49/ Historia WKP/b/ "Krótki kurs, str. 134. Książka i Wiedza. Warszawa, 1949 r."

50/ Geografii historycznej nie należy mieszać z historycznym ziemioznawstwem /paleogeografią/, które niekiedy nazywają geografii historyczną /zob. artykuł K. Markowa, O znaczeniu historycznej metody w geografii, w Izwiestijach WGO, t. 79, zesz. 2./, która zajmuje się historią krajobrazu geograficznego w czwartorzędzie. Do historycznego ziemioznawstwa /paleogeografii/ nie odnosi się to, co powiedziano niżej.

kie jeziora: "Morze Rybińskie" i "Morze Moskiewskie". Stalinowski plan obsadzania pól pasami ochronnymi lasów zmienia warunki naturalne dla roślin uprawnych.

Stalin wskazuje, "że chociaż środowisko geograficzne nie wpływa decydująco na rozwój społeczeństwa, mimo to jednak wywiera wpływ na społeczeństwo, będąc jednym ze stałych i niezbędnych warunków rozwoju społeczeństwa" 51/ Oczywiście geografia historyczna powinna badać wpływ środowiska geograficznego na gospodarkę i granice polityczne badanego terytorium. Choć nie jest to czynnik decydujący, ma on większe lub mniejsze znaczenie, dlatego prawidłowa jego ocena pozwala na poznanie historii rozwoju danego kraju.

Wśród rękopisów Fr. Engelsa zachowała się rozpoczęta przez niego praca z zakresu historii Irlandii 52/. W pierwszym jej rozdziale podany jest opis położenia geograficznego i bogactw naturalnych kraju. Engels daje nie tylko charakterystykę przyrody Irlandii, lecz wskazuje także, jak należy oceniać wpływ warunków naturalnych na gospodarkę kraju w różnych etapach jego historii. Mówi on o klimacie, glebie i bogactwach kopalnych Irlandii oraz zaznacza, w jakiej epoce historii jakie warunki naturalne i w jaki sposób wywarły wpływ na rozwój historyczny Irlandii. W szczególności wskazuje on, że brak węgla kamiennego w Irlandii, przy równoczesnym bogactwie tegoż w sąsiedniej Anglii, dopiero w XIX w. stał się hamulcem w rozwoju gospodarczym Irlandii. Podaje nadto, iż większym hamulcem aniżeli brak węgla dla przemysłu Irlandii w XIX stuleciu, była polityka ekonomiczna Anglii w stosunku do tego ujarzmionego przez nią kraju. Praca Engelsa może być wzorem dla badacza - marksisty.

Przy badaniu wpływu warunków naturalnych należy jednakże zwrócić uwagę na dwie okoliczności: Przede wszystkim, wbrew poglądom wielu geografów i historyków burżuazyjnych, wpływ warunków przyrodniczych na społeczeństwo nie przejawia się nigdy bezpośrednio. Jest on zawsze zależny od poziomu techniki danego społeczeństwa, a także od stosunków panujących w danym społeczeństwie w szerszym znaczeniu tego słowa.

Lenin w swej pracy "Kwestia rolna w Rosji w końcu XIX wieku" podkreśla, że zdatność ziemi do uprawy nie jest niezmienna w ciągu całej historii, że "... wzrost kultury zmienia nieużytki w ziemię uprawną". Zaznacza również, że "... głównym warunkiem pozwalającym na szybką kolonizację No-

51/ Historia WKP/b/. Krótki kurs. str.134. Książka i Wiedza, Warszawa, 1949 r.

52/ Zob. Archiw. Marksa i F. Engelsa, t.X.

worosji, był upadek pańszczyzny w Rosji centralnej" 53/.

W ten sposób - po pierwsze - te same bogactwa naturalne przy różnym poziomie techniki mają różną wartość gospodarczą dla społeczeństwa, po drugie - same tylko sprzyjające warunki przyrodnicze w jakimkolwiek kraju nie są wystarczające dla wykorzystania tych bogactw naturalnych, lecz trzeba aby ustrój społeczny danego kraju umożliwiał ich wykorzystanie. Tak pańszczyzna sztucznie zatrzymująca ludność rolniczą w centrum Rosji, nie pozwalała na kolonizowanie urodzajnych kresów; likwidacja pańszczyzny była główną przyczyną szybkiej kolonizacji nowych obszarów. Dodać można, że ilość bogactw naturalnych, eksploatowanych przez człowieka z biegiem historii stopniowo się powiększa. Za czasów feudalno - pańszczyźnianych w Rosji - węgla kamiennego prawie nie wydobywano. W okresie kapitalizmu węgiel nabrał wielkiej wartości gospodarczej. Ropę naftową zaczęto wydobywać w większej ilości dopiero w drugiej połowie XIX w. Fosforytowe rudy żelazne stały się pożyteczną kopaliną dopiero po odkryciu Thomasa. Rozwój agrotechniki podniósł wartość surowca potrzebnego do produkcji mineralnych nawozów sztucznych itp.

W ten sposób rola tego samego środowiska geograficznego na różnych etapach rozwoju społecznego danego kraju może być różna. W skutek czego warunki geograficzne w rozwoju społeczeństwa stają się kategorią historyczną.

Tak więc w geografii historycznej rola środowiska geograficznego powinna być badana na każdym etapie historycznym, a nie rozpatrywana na początku książki jako wstęp do dalszego wykładu.

Geografia historyczna bada osadnictwo z punktu widzenia jego składu narodowościowego, rozmieszczenia i migracji osadników w ramach danego terytorium. Innymi słowy geografia historyczna bada zmiany dotyczące ludności danego terytorium: określa gdzie /i kiedy/ były większe zagęszczenia ludności, gdzie była ona rzadsza; wyjaśnia czy miały miejsce /i kiedy/ wędrówki ludności, czy był napływ obcej /i jakiej/ ludności, lub czy występowało wędrownictwo mieszkańców.

Badając geografie produkcji i stosunków wytwórczych geografia historyczna ma te same zadania, co geografia ekonomiczna doby obecnej. Geografia historyczna powinna wykonać to samo w stosunku do przeszłości. Jest to naj-

bardziej skomplikowane i trudne, a jednocześnie najwciążniejszą zadaniem geografii historycznej, gdyż problemy produkcji i stosunków wytwórczych łączą w jedną całość wszystkie elementy geografii historycznej, przekształcają ją ze zbioru luźnych danych, służących tylko do lepszego zrozumienia faktów historii politycznej w specjalną dziedzinę naukową. Zasadniczą trudność polega tu na braku źródeł, w szczególności dla dawniejszych okresów.

Badając geografie historyczną gospodarki i osadnictwa uożeni burżuazyjni zazwyczaj ograniczają się do opisu rozmieszczenia kultur rolniczych i gałęzi produkcji przemysłowej, do wskazania kierunków dróg handlowych, do przytoczenia danych o rozmieszczeniu ludności i jej migracjach. Badacz marksista nie może jednak na tym poprzestać. Konieczna jest marksistowsko - leninowska analiza badanych zjawisk. Lenin dał w swych pracach przykłady tego rodzaju analizy. W dziele "Rozwój kapitalizmu w Rosji" poświęcił wiele uwagi zagadnieniom geografii historycznej gospodarstwa wiejskiego przemysłu i ludności 54/. Rozpatrując kształtowanie się regionów gospodarczych Rosji Lenin wysunął na plan pierwszy stopień rozwoju kapitalizmu w rolnictwie oraz właściwości jego formowania się. Z tą cechą zasadniczą tworzenia się regionu gospodarczego wiąże się ściśle u Lenina druga cecha uwarunkowana zresztą pierwszą - handlowa specjalizacja rolnictwa.

W badaniach nad formowaniem się regionów przemysłowych Lenin również stosuje swoją teorię trzech stadiów rozwoju kapitalizmu w przemyśle, czyli bada rozwój kapitalizmu i jego kształtowanie się oraz specjalizację przemysłu. Porównując metody stosowane przez Lenina w pracy o tworzeniu się regionów /"rajanooobrazujuszczej"/ w dziedzinie przemysłu i rolnictwa, znajdujemy iż są one te same, chociaż odrębność każdej gałęzi gospodarki jest zachowana. Nie trudno tu zauważyć istniejący związek zasad historyczno - geograficznej regionalizacji Lenina z nauką o społeczno - ekonomicznych formacjach.

Badając migracje ludności Rosji Europejskiej poddaje Lenin również analizie ich związek z rozwojem kapitalizmu.

Głównymi źródłami geografii historycznej ZSRR, tak samo jak historii są źródła piśmienne. Lecz opierając się na tych samych źródłach, geografia historyczna usiłuje wydobyc z nich i taki materiał, który historia często pomija, a który może być pomocny do rekonstrukcji geografii przeszłości ZSRR. Istnieje też kategoria piśmiennych źródeł his-

54/ Szczegółowiej o tym zob. w artykule autora niniejszego artykułu: Istoriko-geograficzeskie momenty w rabotach W.I.Lenina /Istoriczeskie zapiski, T.XXVII/.

torycznych, będąca w całości lub w przeważnej części specyficznym źródłem geografii historycznej. Są to - dawne mapy i dzieła geograficzne będące opisami geograficznymi Rosji lub jej części, które należą do prac historycznych. Dzisiaj stały się one jednym ze źródeł, za pomocą których geografia historyczna dokonuje rekonstrukcji geografii przeszłości ZSRR. Jako przykład może służyć znana "Kniha Bolszego Czertieża", o której istnieje obszerna literatura 55/. Drugim przykładem są prace ekspedycji naukowych XVIII w. Ekspedycje te były organizowane w celu badań geografii współczesnej. Opisy, dokonane przez uczestników tych wypraw dla zwiedzanych przez nich okolic, stanowią obecnie podstawę do rekonstrukcji geografii Rosji w XVIII stuleciu.

Mapy geograficzne i dawne dzieła geograficzne są zarazem pomnikami historii rosyjskiej myśli geograficznej. Z tego względu interesują one nie tylko specjalistów w zakresie geografii historycznej, ale i historyków geografii. Ci ostatni podchodzą do danego źródła ze swego punktu widzenia. Okoliczność ta sprzyja mieszanemu pojęciu geografii historycznej z historią geografii, czego dopuszczają się biesiety ludzie, mało obznajmieni z tymi dwoma - różniącymi się co do swych zadań - dyscyplinami naukowymi.

Oprócz źródeł piśmiennych geografia historyczna wykorzystuje również szereg źródeł innego rodzaju. Jedne z nich np. dane z archeologii są jednocześnie źródłami o charakterze ogólnohistorycznym. Inne, jak np. dane językowe, antropologiczne, lub przyrodnicze czerpie geografia historyczna z innych nauk. Jeszcze inne, a mianowicie dane z toponomastyki stanowią specyficzne źródło o charakterze historyczno - geograficznym, lecz korzystanie z niego jest niemożliwe bez znajomości językoznawstwa, tj. wiedzy, leżącej już poza granicami zwykłego przygotowania historyków lub geografów. Zatem w tej dziedzinie geografia historyczna posługuje się inną dyscypliną naukową. Wszystkie te rodzaje źródeł, przeważnie wyszczególnione powyżej, wykorzystywane są przy rekonstrukcji geografii przedfeudalnego okresu historii Rosji. Dla czasów wczesniejszych, dla których prawie nie zachowały się źródła piśmienne, dla których są głównymi źródłami. Badając okres rozdrobnienia feudalnego państwa Kijowskiego geografia historyczna operuje w różnej proporcji materiałem źródłowym z różnych dziedzin. Archeologia dostarcza geografii historycznej danych co do produkcji, dróg handlowych i związków gospodarczych,

55/ Literaturę zob. w artykule K.N. Serbinowej, Kniha Bolszego Czertieża i jeje riedakocji /Istoriczeskije zapiski, t. XIV/.

a jadając dawne groby pomaga w ustaleniu przynależności etnicznej danej ludności.

Dane nazewnictwa geograficznego stanowią cenne źródło dla geografii osadnictwa w ZSRR dla odległej przeszłości.

Nazwy geograficzne można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej będą należeć nazwy rzek, jezior, gór i uroczysk, do drugiej - miejsca zamieszkałe. Nazwy rzek, jezior, gór i uroczysk są dawniejsze od nazw osad ludzkich, dlatego też mają one większe znaczenie przy ustalaniu dawnej ludności. Dotyczą one częściej okresu XIV - XVI w., a niekiedy wcześniejszego. Także analiza nazw osiedli może dać cenne wskazówki.

Nazwy rzeczek odznaczają się mniejszą stałością, mniejszą starożytnością, aniżeli nazwy większych rzek. Dlatego też większe rzeki, przepływające przez miejsca gdzie niegdyś mieszkała ludność niesłowiańska, noszą nazwy niesłowiańskie, zaś dopływy, przeważnie nazwy słowiańskie, np. we Włodzimierzu do rzeki Kłazmy wpada rzeka Lybied. Nazwy geograficzne niewielkich rzek i miejsc zamieszkałych mogą niekiedy wskazywać na kierunek kolonizacji. Na przykład nazewnictwo geograficzne ziemi Rostowsko-Suzdalskiej przetkane jest nazwami nowogrodzkimi. Są to także nazwy niewielkich rzeczek i osad ludzkich, co dowodzi napływu w odległej przeszłości nowogrodzian do ziemi Rostowsko-Suzdalskiej.

Zrozumiałe jest samo przez się, że nie tylko dla europejskiej części ZSRR, z której terenów czerpał autor przykłady, lecz również dla innych krajów radzieckich nazewnictwo geograficzne stanowi jedno z podstawowych źródeł historyczno - geograficznych. Np. w Gruzji Zachodniej, w tych jej częściach, gdzie ludność mówi po gruzińsku, istnieją mingrelskie nazwy geograficzne. Gruzini historycy wysuwają stąd wniosek, iż w przeszłości zasięg języka mingrelskiego był szerszy niż obecnie.

Dane zaczerpnięte ze współczesnych narzeczy języka rosyjskiego mogą również służyć jako źródło historyczno - geograficzne. Geografia tych narzeczy określa kierunek dawnej kolonizacji. Narzecza dawnej ludności Syberii zbliżone są co do charakteru do dialektów północno - rosyjskich

Odzwierciedla to fakt, że pierwotna rosyjska ludność Syberii składała się głównie z wychodźców z nadmorskich wiatów.

W miejscowościach, gdzie zetknęły się dwa kierunki kolonizacyjne o jednakowej intensywności, powstały narzecza mieszane. Typowym przykładem jest dialekt moskiewski, stanowiący pośrednie narzecze między południowym i północnym narzeczem wielkoruskim 57/.

Dane antropologiczne mogą być również w niektórych wypadkach wykorzystane jako źródło historyczno - geograficzne. Jako przykład mogą służyć narody tiurkские: Czuwasze, Tatarzy, Baszkirzy, Kazachowie, Uzbecy, Turkmenci, Azerbajdżanie, Jakuci. Języki ich są zbliżone do siebie, ale pod względem antropologicznym różnią się oni bardzo. Dane antropologiczne wyraźnie więc potwierdzają, że liczne narody tiurkские są narodami mieszanymi. Ich pierwotny typ antropologiczny najlepiej zachował się u Kirgizów i Kazachów. U Azerbajdżan cechy tego typu jest trudno odnaleźć, u Uzbeców zaś są one silnie złagodzone.

Dla rekonstrukcji krajobrazu naturalnego na przykład dla rozwiązania zagadnienia granicy między lasem a stepem w przeszłości lub dla zagadnienia, czy kiedykolwiek Amu-Daria wpadała do Morza Kaspijskiego, czy nie itp., często nie wystarczają skąpe i wątpliwe źródła piśmienne. Trzeba sięgnąć do literatury przyrodniczo - naukowej, która rozwiązuje te zagadnienia na podstawie swoich metod. Metod tych nie będę tutaj podawał. Należy tylko zaznaczyć, że bardzo często metody te dają pozytywne rezultaty.

Do jakich nauk historycznych, czy geograficznych zaliczyć należy geografję historyczną?

Ze względu na przedmiot badania, geografja historyczna jest zbliżona do geografii, co dało się łatwo wyjaśnić na podstawie powyższych wywodów. Różnica polega na tym, że geografja bada głównie swój przedmiot w dobie współczesnej, choć historyczny punkt widzenia nie jest jej również obcy. Natomiast geografja historyczna bada ten sam przedmiot w jego rozwoju w przeszłości historycznej, przy tym jednak obchodzi ją współczesny stan ze względu na konieczność wyjaśnienia stanu obecnego.

Co do źródeł i metod pracy badawczej geografja historyczna jest przeważnie dziedziną historyczną, chociaż nie rzadko wychodzi ona poza ramy źródeł czysto historycznych i historycznych metod badania. Jej pozycja wśród nauk pod wieloma względami zbliżona jest do stanowiska geografii ekonomicznej, względnie do stanowiska historii ekonomicznej. Stąd też płynie odpowiedź na pytanie, kto winien

57/ D.N. Uszakow, Narieczija russkogo jazyka i russkije narodnosti. W wydawnictwie Russkaja istorija w oczerkach i statjach, pod red. M.W. Downar-Zapolskiego, cz. 1, str. 115.

zająć się geografią historyczną: historyk czy geograf? Oczywiście i jedni i drudzy; podobnie jak w dziedzinie historii ekonomicznej, gdzie w ZSRR wydajnie pracują i historycy i ekonomiści. Niniejszy zbiór prac, który jest wyrazem współpracy historyków i geografów udowadnia słuszność tego stanowiska w praktyce x/

Co daje geografia historyczna historykowi? Przede wszystkim daje ona rzeczywistą przestrzenną lokalizację procesu historycznego. W ten sposób po pierwsze - przyczynia się do konkretyzacji i pogłębienia naszych pojęć dotyczących wielostronności procesu historycznego, po drugie - pozwala wyłoić i wyjaśnić szereg lokalnych właściwości w jego rozwoju. Bez uwzględnienia tych właściwości przedstwienie przebiegu procesu historycznego często staje się niekonkretne, a nawet mylne. Szczególnie jest to ważne dla historii gospodarki narodowej, co do której Lenin podkreślał konieczność podejścia regionalnego.

W pracy swej p.t.: "Rozwój kapitalizmu w Rosji" pisał: "Masowe i ogólne dane o produkcji wszelkiego rodzaju zbóż mogą dać, /alennie zawsze/ jedynie tylko ogólne wskazówki o tym procesie, podczas gdy specyficzne właściwości różnych regionów przy tym nikną." Tymczasem właśnie wyodrębnienie różnych regionów rolnictwa stanowi jedną z najbardziej charakterystycznych cech gospodarki rolnej w Rosji w okresie po reformie." 58/.

Pomimo, iż Lenin nie starał się przedstawić geografii rozwoju kapitalizmu w Rosji, analiza historyczno-geograficzna zajmuje w jego pracy sporo miejsca: 59/ Rozwój geografii historycznej pozwala również na badanie prawidłową metodą roli środowiska geograficznego w rozwoju historycznym poszczególnych krajów /o tym zob. niżej/.

x/ /Mowa o zeszyocie 20 Woprosów gieografii, poświęconym geografii historycznej. - Przypis B.Olszewicza/

58/ W.I.Lenin, Soczinienija, wyd.3, t.III, str.191.

59/ Autor niniejszego artykułu spróbował nanieść na mapę historyczno - geograficzne dane, przytoczone przez Lenina w "Razwitiu kapitalizma w Rossii". Okazało się, materiału jest tak wiele, że udało się sporządzić trzy bogate treścią mapy ekonomiczne Rosji Europejskiej z końca XIX w. /opublikowane w Istoriceskich zapiskach, T.XXVII/.

Chociaż geografia historyczna w ujęciu niniejszego artykułu stanowi już określony system wiedzy, będący dla historyka samodzielną dziedziną, znaczenie jej, jako pomocniczej dyscypliny historycznej, nie może być przez to anulowane.

Na czym polega znaczenie geografii historycznej dla geografii? Geografii ekonomicznej nie można jeszcze dzisiaj uznać za całkowicie ukształtowaną naukę, jak np. geomorfologii, lub geobotaniki. Przeważa w niej bowiem ciągle jeszcze charakter opisowy i wyczuwa się brak teoretycznych uogólnień.

Pracownicy naukowcy w zakresie geografii ekonomicznej mają poważne zadanie ukształtowania swej dyscypliny naukowej. W tej wielkiej i odpowiedzialnej pracy geografia historyczna może geografom ekonomicznym okazać swą istotną pomoc.

Przed wszystkim geografia historyczna dostarcza materiału do wyjaśnienia powstania poszczególnych regionów ekonomicznych i tym samym pozwala geografom ekonomicznym nie tylko opisywać regiony ekonomiczne, ale także wyjaśniać, dlaczego opisywane regiony ukształtowały się w tej formie, w jakiej je dzisiaj widzimy. To jest najbardziej istotny moment w badaniach ekonomiczno-geograficznych.

Historyczna metoda zastosowana w geografii ekonomicznej pozwala prawidłowo ocenić rolę warunków przyrodniczych w formowaniu się regionów ekonomicznych oraz w rozmieszczaniu poszczególnych gałęzi gospodarki. Wszak warunki przyrodnicze pozostają zawsze tylko warunkami, czyli możliwościami, które mogą być wykorzystane, lub nie, mogą także występować jako przeszkody, nie zawsze dające się usunąć. Była już mowa o tym, że bogactwa przyrodzone, eksploatowane przez człowieka, oraz metody eksploatacji tych bogactw w rozwoju historycznym społeczeństwa nie pozostają niezmiennie. Tak więc mimo, iż warunki przyrodzone powstają niezależnie od społeczeństwa, stanowią jednak w rzeczywistości, podobnie, jak położenie geograficzne, kategorię historyczną.

Podejście historyczne w ocenie roli środowiska geograficznego, z jednej strony pozwala geografowi - ekonomicznemu unikać zamiany materializmu historycznego na wulgarny geografizm, z drugiej zaś zapobiega ignorowaniu roli środowiska geograficznego, uniemożliwia wszelkiego rodzaju "lewacki stosunek" do środowiska geograficznego.

. Nagromadzenie materiału obserwacyjnego, dotyczącego genezy regionów gospodarczych, oraz genezy rozmieszczenia oddzielnych gałęzi gospodarki daje badaczom możliwość wyprowadzenia ogólnych praw geografii produkcji na różnych etapach jej rozwoju.

Dalsza praca w tym kierunku może dopomóc w budowie marksistowskiej teorii lokalizacji gospodarki. Historia tworzenia się geomorfologii wskazuje, że wiele może dać geografii ekonomicznej stosowanie metody historycznej. Geomorfologia powstała z opisowej geografii i rozwinęła się w dziedzinę naukową dzięki metodzie genetycznej. Badając powstawanie poszczególnych krajobrazów geomorfologicznych, badacze zbierali materiał do uogólnień i do wykrycia praw rządzących powstawaniem różnych form powierzchni; opracowali oni klasyfikację form powierzchni ziemi.

Czy geografia historyczna w ujęciu niniejszego artykułu rozwinęła się już o tyle, by móc udzielić geografowi ekonomicznemu gotowych odpowiedzi na pytania, które mógłby on jej zadać? Pozytywna odpowiedź na to pytanie byłaby przedwczesna. Krocząc nowymi drogami, geografia historyczna znajduje się wciąż jeszcze w stadium swego rozwoju.

Tłumaczyły: dr. B. Strzelecka
M. Zalewska

